

ВПЛИВ ПРОБЛЕМАТИЧНИХ АСПЕКТІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВІДВОДУ (САМОВІДВОДУ) НА ДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧИХ СУДДІВ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

THE INFLUENCE OF PROBLEMATIC ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF RECUSAL (SELF-RECUSAL) ON THE ACTIVITIES OF INVESTIGATING JUDGES OF THE HIGH ANTI-CORRUPTION COURT OF UKRAINE

Крицька І.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Філіппова Д.О., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В українському законодавстві інститут відводу (самовідводу) представляє собою передусім гарантію. Вона покликана забезпечити те, щоб діяльність учасників, які здійснюють кримінальну процесуальну діяльність була виявом незалежності та справедливості, а також сприяти дотриманню прав людей і належній реалізації вимог закону. Аби в практичній площині (наприклад, при роботі посадових осіб Вищого антикорупційного суду України) вказане правове явище функціонувало саме таким чином і відповідало сенсу, що в нього закладася при впровадженні, є потреба у досконалому вивченні такого роду механізму, а так само дослідженні його проблематики, для подальшого пошуку ефективних шляхів її нівелювання.

У науковій статті виснувано, що проблемні моменти можуть бути вирішені зокрема завдяки: виокремленню з судової практики усталених й узгоджених правових позицій, на базі яких можна внести зміни до чинного законодавства; проведенню освітньої діяльності для представників судової гілки влади; створенню і подальшому активному впровадженню у практичну площину онлайн-платформи, яка завдяки штучному інтелекту та вбудованим алгоритмам змогла б перевіряти папери на обґрунтованість викладених у них позицій та відповідність чинному законодавству.

На доповнення до вищевикладеного доцільно зауважити, що з огляду на суттєву кількість поставлених завдань в рамках цієї роботи, а також зважаючи на потребу у наділенні її науковою новизною, актуальністю й багатоаспектністю, було комплексно застосовано підходи наукового пошуку. Так, використання діалектичного методу дослідження, як методологічного підґрунтя, виявилось у поглибленому розгляді фундаментального для теми поняття інституту відводу (самовідводу) у його динаміці та взаємозв'язку з іншими інститутами. Формально-юридичний метод дав змогу визначити потрібні орієнтири для належного здійснення телеологічного тлумачення положень Кримінального процесуального кодексу. Водночас, формально-логічний метод став засобом виявлення зв'язку між нормами закону та проблематикою, що спостерігається на практиці.

Ключові слова: відвід, інститут відводу (самовідводу), слідчий суддя, суд, Вищий антикорупційний суд, правова невизначеність.

In Ukrainian legislation, the institution of recusal (self-recusal) is primarily a guarantee. It is designed to ensure that the activities of participants who carry out criminal procedural activities are a manifestation of independence and justice, as well as to promote the observance of people's rights and the proper implementation of the requirements of the law. In order for the specified legal phenomenon to function in a practical way (for example, during the work of officials of the High Anti-Corruption Court of Ukraine) and correspond to the meaning that was embedded in it during implementation, there is a need for a thorough study of this kind of mechanism, as well as a study of its problems, for further search for effective ways to level it.

The scientific article concludes that problematic points can be solved in particular thanks to: separation from judicial practice of established and agreed legal positions, on the basis of which changes can be made to the current legislation; conducting educational activities for representatives of the judicial branch of government; creation and further active implementation of the online platform in the practical plane which, thanks to artificial intelligence and built-in algorithms, would be able to check the papers for the validity of the positions presented in them and compliance with current legislation.

In addition to the above, it is advisable to note that in view of the significant number of tasks set within the framework of this work, as well as in view of the need to endow it with scientific novelty, relevance and multifacetedness, scientific research approaches were comprehensively applied. Thus, the use of the dialectical research method as a methodological basis was manifested in an in-depth consideration of the fundamental concept of the institution of withdrawal (self-withdrawal) in its dynamics and relationship with other institutions. The formal and legal method made it possible to determine the necessary guidelines for the proper implementation of the teleological interpretation of the provisions of the Criminal Procedure Code. At the same time, the formal-logical method became a means of identifying the connection between the norms of the law and the problems observed in practice.

Key words: recusal, institute of recusal (self-recusal), investigating judge, court, High Anti-Corruption Court of Ukraine, legal uncertainty.

Постановка проблеми. Наразі існує низка викликів, з якими стикаються правозастосовці при використанні відводу (самовідводу), і які першочергово пов'язані з недостатньо чітким нормативним регулюванням згаданого інституту. До таких віднесено, зокрема: відсутність усталеного погляду щодо належності звернення у вітчизняних справах до правового явища «сторонній спостерігач»; невизнання процесуальним зловживанням таких заяв, що подані вперше, та в той же час через очевидні мотиви паралізації нормального ходу провадження, що проявляється у необґрунтованому характері актів, часу їх надання і з використанням невичерпності

переліку підстав для відводу (самовідводу); правова невизначеність в аспекті розуміння того, що означає словосполучення «ознаки зловживання правом».

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що питання, розкриті у даній роботі, були предметом розгляду таких науковців як Семенков, Криворучко тощо. Правники з різних сторін підходили до виокремлення суперечливих аспектів в інституті відводу (самовідводу), але, при цьому, їх напрацювання мають чимало точок зіткнення. Останнє закономірно свідчить про реальне існування спектру питань, який потребує аналізу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Здійснення аналізу судової практики, що демонструє прогалини та неузгодженості в положеннях українського законодавства; вивчення вектору, якого притримується ЄСПЛ у власних рішеннях та іншого доробку представників судових органів різних держав світу; виокремлення позитивних та негативних аспектів які виникають у зв'язку з невичерпністю підстав для відводу (самовідводу).

Виклад основного матеріалу. Інститут відводу (самовідводу) має вагоме значення в кримінальному процесі. Цей факт обумовлений, передусім, правовою природою вказаної сукупності норм, оскільки саме вони: врегульовують конфліктні відносини; відіграють превентивну роль в аспекті виникнення зловживань під час провадження; забезпечують транспарентність роботи органів, що представляють державу; підвищують рівень довіри суспільства до осіб, наділених владними повноваженнями; забезпечують від неповного дослідження обставин, важливих для розгляду справи. Окрім переліченого, необхідно також наголосити на гарантійному характері описаного правового явища, бо фактично йдеться про запоруку того, що суб'єкти, які сприяють кримінальному судочинству, є об'єктивними та неупередженими у своїх діях. Останнє ж закономірно впливає на справедливість, обґрунтованість і вмотивованість їх рішень.

У світлі цього доцільно звернути увагу й на те, як функціонування інституту відводу (самовідводу) корелює із впровадженням у практичну площину положень чинного законодавства. Так, мова, зокрема, про забезпечення таких аспектів, як: належне виконання завдань кримінального провадження, регламентованих ст. 2 Кримінального процесуального Кодексу України (далі – КПК); реальна дія загальних засад кримінального провадження, що насамперед передбачені у ст. 7 КПК (а саме верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, публічність, змагальність сторін тощо) [1]; дотримання ст. 6 Європейської конвенції про права людини (далі – ЄКПЛ); реалізація положень, які стосуються суддівської етики [2]. Попри все зазначене, робота з інститутом відводу (самовідводу) демонструє притаманний йому, як і будь-якому правовому феномену, ряд суперечливих аспектів. Вони, при цьому, безпосередньо мають вплив на роботу посадових осіб й інституцій загалом, до яких належать і Вищий антикорупційний суд України (далі – ВАКС) та слідчі судді, що працюють в ньому зокрема.

Оскільки питання боротьби з корупцією в нашій державі завжди було гострим і набуло ще більшої актуальності у зв'язку з війною, проблематика згаданого процесуального механізму, яка може стати на заваді реалізації судовою гілкою влади своїх повноважень повною мірою, потрапила в орбіту наукових розвідок правників та аналітичних звітів окремих установ та організацій тощо. До останніх долучилась і громадська антикорупційна організація «Transparency International Ukraine». Саме її експерти, здійснивши аналіз практики ВАКС стосовно розгляду самовідводів слідчих суддів/суду, встановили перелік найрозповсюдженіших підстав для їх заявлення. З-поміж інших особливої уваги заслуговує близьке знайомство з учасником провадження, що може виступати, наприклад, товаришем слідчого судді або суду, або ж навіть колишнім клієнтом. Як з'ясували правники ГО, зазвичай в подібних випадках достатньо очевидними є ризики, що загрожують належному здійсненню судового контролю/судочинства, і саме тому подібні відводи задовольняються оперативно, але є і винятки [12].

Так, в ухвалі від 22.09.2022р. по справі № 991/3959/22 було постановлено відмовити в задоволенні заяви слідчого судді ВАКС про самовідвід. Останній пояснював власну позицію приятельськими стосунками із захисником, що могло бути причиною для виникнення сумнівів у його неупередженості та об'єктивності з боку

«стороннього спостерігача». Водночас, мотивувальна частина вищевказаного рішення закріпила, що ми живемо в неоднорідному соціумі, який складається з різних індивідів, зважаючи на їх вік, освіту, культуру, майновий стан тощо, тому орієнтуватись головним чином на позицію умовної особи не є достатньо обґрунтованим й закономірним. Це і стало причиною відмови у задоволенні самовідводу [8].

Описаний підхід є актуальним для аналізу, зважаючи на те, що в такому разі спостерігається явище правової невизначеності. Так, доцільно звернути увагу на Бангалорські принципи поведінки судді від 19 травня 2006 року, зокрема перший показник «незалежність», другий показник «об'єктивність» й четвертий показник «дотримання етичних норм». Вони закріплюють, що суддя повинен заявити самовідвід коли для нього не є можливим винесення об'єктивного рішення, або ж коли якраз таки у стороннього спостерігача могли б виникнути сумніви в неупередженості судді [3].

Такого ж вектору дотримується і Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Як випливає із його усталеної практики, зокрема на прикладі справ «Фей проти Австрії» (№ 14369/88 п. 27, 28 і 30) [4], «Веттштайн проти Швейцарії» (заява № 33958/96, п. 42) [5], «Piersac vs Belgii» (заява № 8692/79, п. 30) [6], наявність безсторонності має визначатися за допомогою суб'єктивного та об'єктивного критеріїв (або аспектів). До останнього інституція і відносить побоювання стосовно неупередженості судді з точки зору зовнішнього спостерігача, що демонструється у рішенні Суду по справі «Купріянов проти Кіпру» (заява № 73797/01, п. 119) [7].

Виходить, що напрацювання міжнародної спільноти, які мають бути враховані в українській судовій практиці, суперечать позиції певних суб'єктів правозастосування. Це, в свою чергу, спричиняє нівелювання правової певності, що стосується, наприклад, і вже згаданих слідчих суддів, яким важливо розуміти на що спиратись в контексті вирішення питання заявлення самовідводу.

Не менш значущою є проблема, зумовлена положеннями ст. 75 КПК. Йдеться про невичерпний характер переліку обставин, які викликають сумніви у неупередженості слідчого судді, відповідно до п. 4 ч. 1 вказаної норми [1]. Так, хоч зазначене є закономірним і досить розповсюдженим інструментом законодавця, що апіорі не здатен врахувати та прописати абсолютно кожен юридичний факт, це не усуває можливостей для процесуальних зловживань з використанням згаданої статті. Телеологічне тлумачення розглядуваного положення свідчить про існування певної свободи розсуду під час його застосування у зацікавлених суб'єктів, а це явище водночас створює простір для неоднорідних й часом цілеспрямовано маніпулятивних інтерпретацій права та ускладнює прогнозованість судових рішень. Також є показовим, що у ВАКС, станом на 2024 рік, було відмовлено в задоволенні вимог 183 заяв про відвід (самовідвід), а це 80% з розглянутих по суті. Така статистика передусім унаочнює їх невмотивованість, на що й впливає відсутність чіткої регламентації цього аспекту [11].

Безперечно, результати активної роботи ЄСПЛ, чималий обсяг релевантної національної судової практики та сформовані в окресленому питанні правові звичаї є своєрідним механізмом, що нейтралізує негативні наслідки розглянутого, проте важливо пам'ятати яким цінним ресурсом є час, зокрема і на стадії досудового розслідування.

Дійсно, недобросовісне заявлення відводу, навіть вперше, наприклад, коли слідчий суддя має у встановлені законом (ст. 186 КПК) строки розглянути клопотання про застосування або зміну запобіжного заходу, може бути виявом спроби затягнути кримінальне провадження. Такі ситуації доцільно розглядати як процесуальне зловжива-

ння, бо хоч КПК називає даним словосполученням обмежену кількість випадків (ч. 4 ст. 81 й ч. 1 ст. 349 КПК), більшість юристів переконані, що цього недостатньо [1]. Правники піддають критиці такий підхід, спираючись на широкий сенс юридичного поняття та його прояв у значно більшій кількості сфер (як-от, постійні безпідставні клопотання про відкладення розгляду справи; необґрунтовані заяви про вчинення злочину, що, зважаючи на зміст, не реєструються в ЄРДР, і цей факт надалі ще й оскаржується суб'єктами їх подання та ін.) [13].

Стосовно ж заявлених повторно або почергово різними представниками сторони відводів одному слідчому судді, висловились Голова ВАКС – В. В. Михайленко. Правнича зауважила, що як показує практика, досить часто захист використовує вказане як інструмент для перешкоджання нормальному руху процесу, тому стратегічно важливою є наявність в КПК дозволу залишати вказані процесуальні звернення без розгляду [14]. При цьому, закон вказує на так звані «ознаки зловживання правом», не конкретизуючи їх у відповідному аспекті. Тобто знову відсутня чітка урегульованість, що могла б існувати, наприклад, у вигляді відповідних критеріїв і бути орієнтиром для правозастосовників. Тим паче, аналіз судових напрацювань демонструє, що через регулярність описаного явища і систематичне звернення до ч.4 ст.81 КПК України, де-факто, такі параметри вже розроблені [1]. Йдеться про частоту подання заяв, наявність в них виключно посилань на загальні положення без належної конкретизації та демонстрації кореляції з розглядуваною справою, збіг моменту подачі документу з тими чи іншими процесуальними строками, репутаційний тиск на суддю.

Ілюструє вплив відсутності правової визначеності на інститут відводу (самовідводу), наприклад, і наявність окремої думки судді Тимура Хамзіна щодо ухвали колегії суддів Хамзіна Т. Р., Ткаченка О. В., Дубаса В. М. у справі № 760/16937/17 від 20.07.2023. Причиною розбіжності позицій тут стало різне розуміння того, за яким алгоритмом мав проводитись розподіл судової справи, оскільки фактично одну законодавчу основу правозастосовці розтлумачили по-різному. Так, у згаданій ухвалі резюмовано, що було порушено порядок визначення складу суду, а це є причиною необхідності звернення до п. 5 ч. 1 ст. 75 КПК, тобто стало підставою для відводу. Водночас, Хамзін Т. Р. не погодився з окресленим трактуванням, а тому закономірно зазначив, що не вбачає умов для застосування вищевказаних норми і механізму відповідно [9].

Указана ситуація, як і все попередньо окреслене, ілюструє, що передбачуваність та ясність правових положень відіграє фундаментальну роль для явища, яке виступає предметом дослідження в цій науковій роботі. Недосконала нормативна основа тягне за собою диференційовані висновки, і тому, як наслідок, спостерігаємо відсутність єдності судової практики, що критично важлива для антикорупційної сфери й правосуддя загалом.

Станом на зараз, головним викликом в окресленій темі є відсутність правової визначеності. Так, наприклад, через неоднорідність судової практики і наявність законодавчих дефектів у формі прогалин, викликає питання існування такого правового поняття, як «сторонній спостерігач». Виходячи з надто буквального тлумачення, деякі вітчизняні судді вважають, що йдеться про буквально взятого випадкового індивіда, а оскільки кожна людина є унікальною в своєму мисленні й світобаченні, закономірно виникає розуміння недоцільності звернення до такого інструменту визначення наявності підстав для відводу (самовідводу). Іншими словами, у різних людей

може бути полярна точка зору стосовно одного питання. Проте ретельний аналіз рішень ЄСПЛ та інших розробок представників вищих судових органів різних країн світу свідчить про те, що «стороннього спостерігача» насправді доцільніше ототожнювати з поняттям «здоровий глузд». Останнє не є новим для кримінального процесу нашої держави і, більш того, все частіше вживається у зв'язку із активною роботою правників України над розвитком стандартизації досудового розслідування. Йдеться про моделювання такої людини, що наділена базовим рівнем практичних знань і суджень (так званим освітньо-ціннісним бекграундом), які потрібні аби розсудливо ухвалювати рішення, вміти шукати та застосовувати доктрини, релевантні у певній правовій ситуації тощо.

Відповідно, аби посприяти уніфікації суддівських позицій в окресленому питанні, було б раціональним поповнити положення КПК терміном «сторонній спостерігач» і, систематизувавши іноземні доробки, розпочати проведення тренінгів та інших навчальних сесій серед працівників вітчизняних інституцій.

Відкритий перелік в КПК підстав для відводу (самовідводу) у зв'язку із сумнівами щодо неупередженості слідчого судді або суду так само не сприяє прогнозованості правозастосування і, більш того, з одного боку, дає підставу відповідним суб'єктам для надто широкого тлумачення, що призводить до виникнення складнощів з розумінням доцільності використання механізму відводу (самовідводу), а з іншого – може виступати підґрунтям для маніпуляцій, спрямованих на затягування кримінального провадження. Як знаряддя, що було би здатним ліквідувати такі зловживання при поданні навіть вперше заяв про відвід (самовідвід), цілком можна розглядати делегітимацію з встановленням певних санкцій. Зокрема, мається на увазі конкретизація в КПК факту того, що необґрунтована подача таких заяв – це один з проявів процесуального зловживання, а тому наступним кроком було б слушно зробити встановлення певної санкції за нього (наприклад, залишення без розгляду, штрафи чи дисциплінарні наслідки).

Важливо відмітити, що залишення заяви без розгляду, як наслідок недобросовісних процесуальних дій, використано законодавцем, але виключно в контексті повторного відводу з ознаками зловживання правом на нього. При цьому про правову природу таких рис і їх характеристику в КПК положень немає. Такий стан справ є дещо алогічним, зважаючи на існування певного масиву судової практики, завдяки якому фактично існують усталені критерії, що дають змогу визначити належність наповнення відповідних заяв.

Враховуючи вищезазначене можна було б не тільки внести зміни до п.4 ст.75 КПК, але також розробити нову електронну систему, що вирішить окреслену проблему. Мова про автоматизований онлайн-ресурс, який би за допомогою штучного інтелекту ретельно аналізував завантажені в нього документи відповідно до встановлених алгоритмів (використовуючи вже згадані засоби оцінки вмотивованості процесуальних документів). Такий інноваційний інструмент не зміг би замінити суддів, але зміг би готувати для них індикаційні висновки і тим самим зменшив би кількість неналежно підготовлених актів, прискорив би процес їх розгляду, а також зменшив би навантаження на представників судової гілки влади. На доповнення до зазначеного, створення описаного продукту не є чимось надскладним, враховуючи що наразі в Україні активно розвивається Legal Tech, а також зважаючи, на такий приклад, як автоматизована перевірка наявності реквізитів документів у системах електронного суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2013, №9-10, ст.88. URL: Кримінальний процесуальний к... | від 13.04.2012 № 4651-VI (дата звернення: 10.08.2025);
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рим, 4.XI.1950. URL: Конвенція про захист прав людини і осн... | від 04.11.1950 (дата звернення: 10.08.2025);
3. Бангалорські принципи поведінки суддів: від 19 травня 2006 року. URL: Бангалорські принципи поведінки суддів | від 19.05.2006 (дата звернення: 10.08.2025);
4. Case of Fey v. Austria (Application no. 14396/88): Judgment of ECHR of 24 February 1993. HUDOC database / European Court of Human Rights. URL: FEY v. AUSTRIA (дата звернення: 10.08.2025);
5. Case of Wettstein v. Switzerland (Application no. 33958/96): Judgment of ECHR of 21 December 2000. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: WETTSTEIN v. SWITZERLAND (дата звернення: 10.08.2025);
6. Case of Piersack v. Belgium (Application no. 8692/79): Judgment of ECHR of 01 October 1982. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: PIERSACK v. BELGIUM (дата звернення: 10.08.2025);
7. Case of Kyprianou v. Cyprus (Application no. 73797/01): Judgment of ECHR of 15 December 2005. HUDOC: database / European Court of Human Rights. KYPRIANOU v. CYPRUS (дата звернення: 10.08.2025);
8. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду (ВАКС) Дубаса Віталія Михайловича від 22.09.2022 р. у справі №991/3959/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень (дата звернення: 10.08.2025);
9. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 20.07.2023 р. у справі №760/16937/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень (дата звернення: 10.08.2025);
10. Семенков Є.О. Інститут відводу в кримінальному процесі України: автореферат дисертації. Запоріжжя : Класичний Приватний Університет, 2012. 20 с.;
11. Вищий антикорупційний суд. Аналіз здійснення судочинства Вищим антикорупційним судом у 2024 році (як судом першої інстанції). Київ, 2025. С. 13-15;
12. Самовідводи: практика Вищого антикорупційного суду. *Transparency International Ukraine*: веб-сайт. URL: Самовідводи: практика Вищого антикорупційного суду – Transparency International Ukraine (дата звернення 10.08.2025);
13. Зловживання процесуальними правами: кримінально-правовий аспект. *SUD.UA*: веб-сайт. URL: Зловживання процесуальними правами: кримінально-правовий аспект / Блог / Судебно-юридическая газета (дата звернення 10.08.2025);
14. Процесуальні зловживання під час досудового розслідування. *РАДА АДВОКАТІВ Київської області*: веб-сайт. URL: Процесуальні зловживання під час досудового розслідування – Рада адвокатів Київської області (дата звернення 10.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025